

A SZÖLKUP NÉVUTÓK, IGEKÖTŐK ÉS VALÓDI HATÁROZÓSZÓK
MORFOLÓGIAI TÍPUSAINAK ÁTTEKINTÉSE

Janurik Tamás

A névutókról, igeekötőkről és valódi határozószókról mind-
eddig kevés szó esett a szölkup szakirodalomban. Az eddigi
nyelvtani összefoglalások is vagy megelégedtek csupán pusztá
felsorolásukkal (CASTRÉN 1854, CASTRÉN-LEHTISALO 1960), vagy
a felsoroláson túlmenően csak nagy általánosságban tárgyalták
létrejöttük módzatait (PROKOFJEV 1935). Valamivel részletesebb
áttekintésüket az teszi mégis lehetővé, hogy az északi
szölkup iskolai-irodalmi nyelv forrásainak szójegyzékében
(ERDÉLYI 1969) viszonylag bő és homogén anyag áll rendelkezés-
re.

Morfológiai felépítésük szempontjából e három szófaji
kategória nem különül el élesen egymástól, sőt szép számban
akadnak közöttük olyanok, amelyek azonos alakban egyaránt
használatosak határozószóként és névutóként (pl. *ilqit*: SW 52
ilqit ninkilä "lenn állva", *sirrit ilqit* "hó alatt", stb.),
határozószóként és igeekötőként (pl. *karrä*: SW 86 *karrä töt
kinttj* "lefelé, a tó közepére", *karrä tija* "beült a csónakba",
stb.), vagy névutóként és igeekötőként (pl. *čessä*: SW 237 *qāmpit
čessä* "az árral szembe" *čessä četinttj* "szembejött", stb.).
Külön-külön való tárgyalásukat az indokolja mégis, hogy szín-
taktikai funkcióik eltérőek: a névutók csak névszókhoz vagy
névmásokhoz kapcsolódva, az igeekötők csak igékhez kötődve,
a határozószók viszont önállóan vesznek részt a mondatalkotás-
ban.

1. N é v u t ó k

A szölkup névutók alapszava többnyire valamilyen térszeg-
mentummal kapcsolatos jelentésű főnév. E főnevek ragozása hi-

1. táblázat

alapszó	Lat.	Loc.	Abl.	Pros.	Jelentés
SW 41 i-	intē	iqēt	iqēnē	imēt	"rá" stb.
SW 51 īl-	īltē	īlqēt	īlqēnē	īlmēt	"alá" stb.
SW 79 qō-	qōntē	qōqēt	qōqēnē	qōmēt	"mellé" stb.
SW 94 kē-	kēntē	kēqēt	kēmēt	"közepébe" stb.
SW 105 kotā-	kotāntē	kotāqēt	kotāqēnē	kotāmēt	"közé" stb.
SW 140 moqē-	moqontē	moqōqēt	moqōqēnē	moqōmēt	"mögé" stb.
SW 142 mōrē-	mōrontē	mōrōqēt	"végére" stb.
SW 177 pārē-	pārontē	pārōqēt	pārōqēnē	pārōmēt	"fölé" stb.
SW 196 putē-	putontē	putoqēt	putomēt	"mélyébe" stb.
SW 223 šūñčē-	šūñčontē	šūñčōqēt	šūñčōqēnē	šūñčōmēt	"belsejébe" stb.
SW 239 čontē-	čonnontē	čontōqēt	čontōqēnē	čontōmēt	"közepére" stb.
SW 244 tāk-	tāktē	tāqqēt	tāqqēnē	tānmēt	"mögé" stb.

ányos, csupán helyhatározás (latívusi, locatívusi, ablatívusi vagy prosecutívusi) alakjaik élnek a nyelvben. (1. sz. táblázat.)

Speciális esetként a *šū* "kígyó" főnév is előfordul névutó alapszavaként: SW 223 *wettjt šūmīn* "az út mentén", *kiš šūmīn* "a folyó (kígyója) mentén". Az SW 109 *kuntj* "alatt, folyamán" és *kumit* "vmi hosszában" névutók feltehetően egy *ku-* "hossz" alapszó lativusi ill. prosecutivusi esetragos alakjai, alapszavuk azonban önállóan vagy más toldalékkal nem adatolt. Hasonlóképpen a *čegsaš* "szembe" névutó instrumentalis *-saš* esetragos, *čegt-* alapszava, bár összefügghet a *čettijo* "szembejönni, találkozni" igével, további magyarázatra szorul. Az SW 217 *šaqt, saqt* "szerint, -ként" névutó locativus esetragos, *ša-*, *sa-* alapszavának jelentése azonban pontosan nem ismeretes. (Feltételezhető esetleg, hogy összetartozik az SW 204 *sāl' nom* "égbolt", SW 160 *šāl' nūt henmit* "az égbolt belső felén át", valamint CL 81 K *saigendā* "közepére", *saigedān* "közepén", Tas *salj tjonds* "a legközepe" adatok *sāl'*, *šāl'*, *sai*, *salj* szavával, s ezek jelentése a "legbelsőbb rész" lenne?).

Az SW 195 *punā* "után, múlva" névutó alapszava: *pu-* "hátsó rész" jelentésű, a *-nā* toldalék lativusi irányú. Hasonló jelentésű névutói párja, a *pūt~pūn* "után, később" PROKOFJEV szerint genitivusi esetragos (PROKOFJEV 1935, 50), valószínűbb azonban, hogy ezek a *-t~n* végződéses ősi, koaffixum nélküli névmási-határozószói locativusragok.

A lativusi értékű SW 231 *čati* "-ért, számára", SW 239 *čiti* "-ra, -re", SW 264 *tetti* "-ig" és a locativusi értékű SW 229 *čarā* "-ként", SW 238 *čiri* "-on, -en, -ön", SW 142 *mōri* "által", SW 252 *tarā* "-módra" névutók közelebbi felépítésüket illetően jelen ismereteink szerint nemigen elemezhetők.

2. I g e k ö t ő k

A tazi szölkupban az egyedüli egyszótagos SW 269 *to, tō* "el, stb." mellett egész sor olyan, lativusi irányú, elsősorban igeekötőként használatos határozószó található, amelyek közös jellemzője, hogy rendre *-ā* (*-nā*, *-tā*, *-lā*, *-rā*, *-pā*) végződésűek: SW 27 *ālpā qenni* "elment", SW 47 *innā weša* "fel-

kelt", SW 51 *ĩllä alċa* "leesett", SW 55 *jannä qęntak* "elő-remegyek", SW 60 *qamt* (= *qamĩttä*) *ālċa* "arcra esett", SW 79 *qottä ālċa* "hanyatt esett", SW 85 *kāmtä nullĩmānna* "oldalra borult", SW 86 *karrä tija* "beült a csónakba", SW 99 *konnä tanta* "kiszállt a partra", SW 105 *kottä alċa* "oldalra esett", SW 140 *moqĩnā tūna* "visszajött, hazajött", SW 161 *nennä kuralsi* "előreszaladt", SW 191 *pōnā tanta* "kiment", SW 213 *sukĩltä tūsi* "visszatért".

Ezekből néhány esetben egyéb locativusi, ablativusi, prosecutivusi határozószók is keletkeztek, amelyeken a lativusi alakhoz járuló (-*qĩt* ~ -*qĩn*, -*qĩnĩ*, -*mĩt* ~ -*mĩn*) *n é v s z ó i e s e t r a g o k* találhatók, de ritkábban -*qĩ-* ko-affixum nélküli (-*t* ~ -*n*, ill. -*nĩ*) locativusi és ablativusi alakok is előfordulnak közöttük. (2. sz. táblázat)

A *pōnā* lativusi alakkal szemben kivételesen a *pō* "külső rész, ?köz" (vö. nyenyec *pond?* "közé" stb. HAJDÚ 1968, 56) alapszó esetragos alakjai állnak locativusban és ablativusban, a prosecutivusi alak pedig *pō kĩmĩn* felépítésű. Az alapszó más igeekötőknél is elkülöníthető. A *moqĩnā* stb. alakok mellett a feltételezett **moqĩ-* (PROKOFJEVNél: *moq-* Gr 46, vö. még: SW 140 *moqal*, *moqal'*, *moqqał* "Rücken, Rückgrät, Bergrücken") alapszóból keletkeztek a *moqontĩ* stb. névutók is. Az *innā* stb. szavaknak is van *i-* "felső rész" alapszóból származó *intĩ* stb. névutói párja. A magányosan álló *ĩllä* igeekötővel szemben a közös *ĩl-* "alsó rész" alapszóból népes névutó-család eredeztethető: *ĩltĩ*, *ĩlqĩt* stb.

A *jannä* és *nennä* igeekötők nyelvjárási adatok (CL 67 N *nannē*, MO *njannē*, K *njarne*, NP *njaranni*, Tsch. *njarneš* stb.) alapján feltehetően összetartoznak a nyenyec *ńer* "elé" stb. névutó, ill. határozószó-családdal (vö. MIKOLA 1975, 85-96 és 183). Ez esetben a szölkup adatok így elemezhetők: **ńer*+**nā* > *ńennā*, *jannā*.

A -*nā* lativusi értékű toldalék eredetére több feltevés lehetséges. Esetleg összefügghet a nyenyec *ńā?* "-hoz" HAJDÚ 1968, 56) névutóval, a szölkup alakok ekkor a nyenyec *ńerńā?* "előre" határozószóval azonos, névutós szerkezetűek.

2. sz. táblázat

LAT.	LOC.	ABL.	PROS.	ADJ.	PART.
ālpā	-	-	-	-	-
innā	innāt	innānī	-	innāl'	innānētīl'
-	innāqīt	innāqīnī	innāmīt	-	-
īllā	-	-	-	īlāl'	-
jannā	jannāt	-	-	jannāl'	-
-	jannāqīt	jannāqīnī	jannāmīt	-	-
qamīttā	-	-	-	-	-
qottā	-	-	-	-	-
kāmtā	-	-	-	-	-
karrā	karrāt	-	-	karrāl'	-
-	karrāqīt	karrāqīnī	karrāmīt	-	-
konnā	konnāt	-	-	-	-
-	konnāqīt	konnāqīnī	konnāmīt	-	-
kottā	-	-	-	-	-
moqīnā	moqīnāt	moqīnānī	-	moqīnāl'	-
-	moqīnāqīt	-	-	-	-
hennā	-	-	-	hennāl'	-
-	hennāqīt	-	-	-	-
pōnā	-	-	-	-	-
-	pōqīt	pōqīnī	pō kīmīn	poqqīl'	-
nukīllā	nukīllāqīt	-	-	-	-

Elképzelhető a -nā lativusi esetrag volta is. MÁRK TAMÁS statisztikai számításai szerint a tazi szölkup szövegekben feltűnően nagy a szóvégi -ā magánhangzó megterhelése: egyrészt az ā 44%-ban szóvégen jelentkezik, másrészt - eltekintve egy-két valóban szórványos előfordulástól - a szóvégi magánhangzók köre lényegében három magánhangzóra korlátozó-

dik: az *i* (57,75 %) és az *a* (18,75 %) után csak az *ā* (17,50 %) mutat még nagy gyakoriságot. Jóllehet MÁRK TAMÁS erre vonatkozóan nem végzett további vizsgálatokat, köztudott, hogy a tazi szölkupban a tőszavak és a toldalékok nagy része *i*-re végződik (a *-nti*, *-ti*, *-qini*, *-nāni* Cx-ek, a *-qi* duális, a *-mi*, *-li*, *-ti*, *-ni*, *-nti* stb. Px-ek, a *-nti*, *-ti*, *-qi* Vx-ek stb.) Az *a* nagy gyakoriságát mindenekelőtt a sűrűn előforduló Vx3SgIntr. igei személyrag okozza. Az *ā* megterhelésének nagyobb részét a *-ptā*, *-tā*, *-ā*, *-psā*, *-sā* deverbális nomenképzők, a *-lā* gerundium képző és az instrumentalisi *-sā* esetrag mellett elsősorban az *-ā* végű igekötők adják. A *-nā*, *-tā*, *-lā*, *-rā*, *-pā* toldalékok eredetének behatóbb vizsgálata azonban még további, nagyobb anyagon végzett kutatásokat igényelne.

A *-tā* végű igekötők közül a *qamittā*, *kāmtā* alapszava: *qam-*, *kām-*, ez valószínűleg a m. *homlok* (vö. MSzFE 296-298), a *qottā*, *kottā* alapszava: *qot-*, *kot-* pedig a m. *hát* (MSzFE 276) PU eredetű szócsaládba tartozik. A *sukiltā*, *sukoltā* és *konnā* igekötők alapszavai a szölkupból máshonnan nem ismeretesek. A *karrā* és *ālpā* szavaknak pedig sem alapszavuk, sem toldalékolásuk nem világos.

3. V a l ó d i h a t á r o z ó s z ó k

A szölkup valódi határozószók alapszavuk szófaját tekintve lehetnek főnévi, melléknévi, számnévi, igei vagy névmási eredetűek. Általánosan jellemző rájuk, hogy csak viszonylag kis számú határozószói képzővel képezhetők, számos esetben más eszközök (esetragok, névutók, ill. névutószerű utótagok) segítségével váltak alkalmilag határozószóvá.

Főnévből alkotott határozószók:

-kālīk fosztóképzővel: SW 37 *etīkālīk* "szótlánul, némán", SW 87 *kekkīkālīk* "fáradság nélkül", SW 88 *kekālīk* "maradéktalanul", SW 137 *mirtīkālīk* "ára nélkül, ingyen", SW 181 *pelīkālīk* "társ nélkül, egyedül", számos más példával.

-*sä* instrumentalisi esetraggal: SW 87 *kekkisä* "csak, alig (kínal)", SW 123 *mālmisä* "hiába", SW 123 *mālsä* "különbözőképpen", SW 170 *orsä* "nagyon, erővel", SW 224 *sūnaltisä* "farral", SW 233 *čatkisä* "gyorsan", SW 273 *topisä* "gyalog".

-*t/-n* locativusraggal: SW 23 *arat* "ősszel", SW 23 *ārīt*, *ārīn* "keresztül, át", SW 63 *qarīt* "reggel", SW 63 *qāsīt* "ügetve", SW 88 *ket* "télen", SW 186 *pīt* "éjjel", SW 235 *čēlīt* "nappal", SW 238 *čipīt* "végül", SW 251 *tanīt* "nyáron", SW 273 (*nanīčā*) *topīt* "mezitláb", SW 282 *ukīt* "elől, előszörre", SW 282 *ukot* "régebben, kezdetben", SW 291 *ūtīt* "este", SW 293 *üttīt* "tavasszal".

izī ...-*nmä* szerkezettel: SW 190 *izī ponmā* "évente, minden évben", SW 235 *izī čelīnmā* "naponta, minden nap".

-*qīt* locativusraggal: SW 49 *izēčarīqīt* "régén, egykor".

-*qīnī* ablativusraggal: SW 49 *izēčarqīnī* "régóta".

Melléknévből alkotott határozószók:

-*k/-n* képzővel: a/ melléknévi töszóból: SW 60 *qāmīčak* "röviden", SW 62 *qāptīk* "alacsonyan", SW 96 *kīpak* "kissé", SW 185 *pīrgīk* "magasan", SW 210 *somak* "jól", SW 241 *čumpīk* "hosszan", számos más példával.

b/ -*t'* képzős melléknévből: SW 116 *lapīrīt'* "ügyes", *lapīrīn* "ügyesen", SW 121 *laqał'* "ferde", *lakkīn* "ferdén", SW 267 *tirīt'* "teli", *tirīk* "tele", SW 247 *tamīt'* "piszkos", *tamīn* "piszkosan", stb.

c/ fokozott melléknévből: SW 210 *somalāqī* "jobb", *somanlāqī* "jobban", SW 261 *qānanlāqī* "kevésbé", stb.

d/ orosz jövevényszavakból: SW 111 *kurasīk* "szépen", SW 137 *mirnīk* "békésen", stb.

e/ hiányzó alapszóból: SW 53 *īrīk*, *īrīk* "még, még mindig", SW 61 *qānak*, *qānan* "ke-

véssé", SW 121 *lamik* "csendben, lassan",
SW 236 *ček, čeka, čekka, cęn* "gyorsan",
SW 251 *tan, tanik* "csendben, békésen", stb.

Számnevekből alkotott határozószók:

- k/-n képzővel: SW 105 *kočči* "sok", *koččik* "sokan", stb.
- sā instrumentális esetraggal: SW 149 *nāqir* "három", *nāqirsā* "hárman", SW 264 *tetti* "négy", *tettisā* "négyen", stb.
- mtāl képzővel: SW 221 *sittintāl* "másodszor, ismét", SW 149 *nāqirmtāl* "harmadszor", SW 261 *tettimtāl* "negyedszer", stb.
- šāk névutóval: SW 284 *ukkišāk* "együtt, közösen", SW 181 *pelššāk* "mintegy fél", SW 107 *kōniššak* "mintegy tíz", SW 275 *toniššak* "mintegy száz", stb.
- mānti névutóval: SW 283 *ukkiřmānti* "egyformán, egyenlően".
- miqit névutóval: SW 283 *ukkiřmiqit* "ugyanott, egyben".
- minti névutóval: SW 283 *ukkiřminti* "ugyanoda, egybe".
- tik képzővel: SW 284 *ukkiřtik* "egyszerre, hirtelen".

Igéből alkotott határozószók:

- lā gerundium képzővel: SW 33 *enikuplā* "félelmében", SW 89 *kenpilā* "gyorsan, sietve", SW 92 *ketisēlā* "cselesen" (*ketisā ēlā* "ésszel lévén"), SW 110 *kunelā* "hiába, feleslegesen" (*kun elā*, *kun*: "??"), SW 79 *?qošikālā* "rosszul" (a **qošī-* igető nem adatolható).
- kunčalik képzővel: SW 33 *enikunčalik* "félelem nélkül, merészen".

Névmásból alkotott határozószók:

- lčik képzővel: SW 153 *niřčik* "úgy", SW 266 *tiřčik* "így".
- ntik képzővel: SW 155 *niřntik* "előtte el", SW 65 *qāntik* (*?qaintik*) "hogyan".

kérdő- és mutatónévmásokból: (3. sz. táblázat)

névmástő	LAT.	LOC.	ABL.	PROS.
SW 107 <i>ku-</i>	-	<i>kut/kun</i>	<i>kunĭ</i>	<i>kumĭt</i>
SW 147 <i>na-</i>	-	-	<i>nanĭ</i>	<i>namĭt</i>
SW 154 <i>nĭ-</i>	<i>nĕ, nĭk</i>	<i>nĭmtĭ</i>	<i>nĭnĭ</i>	<i>nĭmĭt</i>
SW 268 <i>tĭ-</i>	<i>tĭ</i>	<i>tĭmtĭ</i>	<i>tĭnĭ</i>	-
SW 270 <i>to-</i>	<i>tō</i>	<i>tonĭmtĭ</i>	<i>tōntĭ</i>	-

-*če*.. ?névutóval: SW 108 *kučče*, *kuččetĭ* "hova", *kuččetĭqĭt* "hol", *kuččetĭqĭnĭ* "honnan", *kuččetĭmĭn* "merre", SW 148 *načče*, *neččetĭ* "oda, ide", *naččetĭqĭt* "ott, itt", *naččetĭqĭnĭ* "onnan, innen", *naččetĭmĭn* "arra, erre".

-*šāk* névutóval: SW 107 *kuššāk* "mennyi, mennyire", SW 148 *naššāk* "annyi, annyira".

-*šāt*, -*šāqĭt* névutóval: SW 107 *kuššāt*, *kuššāqĭt* "mikor, amikor", SW 148 *naššāt*, *naššāqĭt* "akkor".

-*māntĭ* névutóval: SW 107 *kunmāntĭ* "milyen nagyon, milyen sok", SW *namāntĭ*, *namĭn māntĭ* "olyan nagyon, olyan sok".

-*nerĭk* névutóval: SW 148 *nannerĭk*, *namĭnnerĭk* "annyira".

Ö s s z e g e z v e e vizsgálatok tanulságait, megállapítható, hogy:

1. Az ismert felépítésű névutók, igeekötők és valódi határozószók általánosan két szerkezeti elemre bonthatók: a főnévi, melléknévi, számnévi, kérdő vagy mutató névmási, ill. igei alapszóhoz ritkábban képzők, gyakrabban névszói vagy névmási-határozószói esetragok járulhatnak.

2. Az ismert, testesebb névszói esetragokkal szemben számos olyan primér, névmási-határozószói esetrag található e toldalékok között, amelyek eredetének, történetének tisztázása még további, a szölkuppal rokon nyelvek kutatásának, ill. az uráli-szamojéd összehasonlító nyelvészeti kutatások tanulságait is felhasználó vizsgálatokat igényel.

3. A névmásból alkotott határozószókon több olyan, feltehetően ősi névutóból lett toldalékelem mutatható ki (pl. *če-*, *ša-*), amelyek a szölkup nyelv legproblematisabb, s éppen ezért legizgalmasabb esetei közé tartoznak.

4. A denominális *-kūtīl* és *kālīk*, ill. a deverbális *-kunčūtīl* és *-kunčālīk* fosztóképzők vizsgálata, összefüggésben a valószínűleg igei eredetű, tisztázatlan alapszóból alkotott SW 79 *qošūtīl* "rossz", *qošūk*, *qošūkālā*, *qošūkālīk* "rosszul" melléknévi, ill. határozószói alakokkal, szintén ígéretes vállalkozásnak kínálkozik.

5. A szölkup nyelv mélyebb rejtelseinek kutatása még számos, eddig kiaknázatlan kincs feltárásával járulhat hozzá a szamojédisztika és az urálistika továbbfejlődéséhez.

Irodalomjegyzék

CASTRÉN 1854	CASTRÉN, M.A.: Grammatik der samojedischen Sprachen. St. Petersburg, 1854. XXIV. 608.
CASTRÉN-LEHTISALO 1960	CASTRÉN, M. A. - LEHTISALO, T.: Samojedische Sprachmaterialien. Helsinki, 1960. 462.
CL	CASTRÉN-LEHTISALO 1960
ERDÉLYI 1969	ERDÉLYI, I.: Selkupisches Wörterverzeichnis. Tas-Dialekt. Budapest, 1969. 315.
Gr	Prokofjev 1935
HAJDÚ 1968	HAJDÚ P.: Chrestomathia Samoiedica. Budapest, 1968. 239.
MÁRK 1973	MÁRK T.: Vizsgálatok a szölkup fonémarendszerben. Nyk LXXIV, 407-415.
MIKOLA 1975	MIKOLA, T.: Die alten Postpositionen

des Nenzischen (Juraksamojedischen)
Budapest, 1975. 242.

PROKOFJEV 1935

PROKOFJEV, G. N.: Sel'kupskaja (ostjako-
samoedskaja) grammatika. Leningrád,
1935. 131.

SW

ERDÉLYI 1969

DIE MORPHOLOGISCHEN TYPEN DER SÖLKUPISCHEN
POSTPOSITIONEN, VERBALPRÄFIXE UND ADVERBIEN

von

Tamás Janurik

Den Postpositionen, Verbalpräfixen und Adverbien des Sölkupischen hat man bisher keine besondere Aufmerksamkeit gewidmet, obwohl das verhältnismässig reiche und homogene Material des Wörterverzeichnis von Erdélyi ihre Behandlung ermöglicht.

Die meisten Postpositionen sind Hauptwörter mit unvollständiger Deklination. Nur ihre Lokalkasus (Lativ, Lokativ Ablativ oder Prosektiv) sind gebräuchlich. (1. Tabelle)

Die Verbalpräfixe haben meist eine -ä Lativendung. In einigen Fällen haben diese Verbalpräfixe die Rolle des Adverbs und können mit verschiedenen Kasussuffixen versehen werden. (2. Tabelle)

Die Adverbien sind von Substantiven, Adjektiven, Numeralien, Verben oder Pronomina gebildet. Unter den Formantien der Adverbien kommen mehrere Kasussuffixe und Postpositionen vor, Ableitungssuffixe aber nur in Wenigen Fällen.